

ДЕМОГРАФИЯ ВА УРБАНИЗАЦИЯ ХОДИСАЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЭКОЛОГИК ОҚИБАТЛАРИ

Термиз-муҳандислик технология институти ассистенти
Отамуродова Д. А.

Аннотация. Ушбу мақолада демография ва урбанизация ходисалари, демографик илмий башоратлаш (прогнозлаш) ва Ўзбекистонда аҳолининг ўсиши, фаровонлигини таъминлаш ва саломатлигини муҳофаза этиш йўлида олиб борилаётган чора-тадбирлар тўғрисида тўхталиб ўтилган. Мақолада бугунги глобаллашув жараёни фаол кечаётган шароитда демографик жараёнлар хусусиятлари тўғрисидаги масалаларга эътибор қаратилган.

Калит сўзлар. Демография ва урбанизация, глобаллашув, географик кашфиёт, демографик сиёсат.

Ҳозирги замон жаҳон демографик сиёсати ва концепсия-назарияларини ишлаб чиқаётган дунёвий демографик институтлар (БМТ, унинг аҳолишуносликка оид бўлинмалари, жаҳон демографик конгресси ва бошқалар) долзарб илмий тадқиқотлар олиб боришмоқда. Демографик илмий башоратлашнинг (прогнозлаш) дунёвий ва ҳудудий ҳаракати амал қилмоқда. Аҳоли ўсишига хос илмий башоратлашнинг демографик асослари, усуллари, уларнинг аниқлик даражаси ва амалий аҳамияти ортиб бормоқда. Аҳоли ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган табиатни муҳофаза этиш ва экология муаммолар, уларнинг сабаб ва оқибатлари атрофлича ўрганилмоқда.

Ўзбекистонда аҳолининг ўсиши, фаровонлигини таъминлаш ва саломатлигини муҳофаза этиш йўлида олиб борилаётган чора-тадбирларнинг: «Оила йили», «Аёллар йили», «Оналар ва болалар», «Мустаҳкам оила», «Фаровон турмуш йили» ўтказилиши, «Соғлом авлод йили» орденларининг таъсис этилиши ва бошқа тадбирлар бугунги кунда республикамизда олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг асосини ташкил этади. Жумладан, табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар, жамият тараққиётининг асосий қонунлари ана шундай муҳим назарий масалалардан ҳисобланади.

Муҳтарам биринчи Президентимиз Ислом Каримов алоҳида таъкидлаганидек: “Аслида, ҳар қандай ислохотнинг энг муҳим самараси, аввало, халқнинг маънавий-руҳий қарашларидаги янгиланиш жараёнлари, унинг онгу тафаккурининг юксалиши, мамлакатда юз бераётган ўзгаришлар унинг ҳаётига, тақдирига дахлдор бўлганини чуқур ҳис қилиши ва шундан хулоса чиқариши

билан белгиланади. Биз амалга ошираётган ислохотларимизда ана шундай натижаларга еришиш учун барча ўзгариш ва янгиланишларнинг марказига инсон ва унинг манфаатларини қўйдик. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ана шу жараёнларнинг моҳиятида ислохот-ислохот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак, деган мақсад мужассам эканини ва унинг амалий ифодасини барча соҳаларда кўриш, кузатиш қийин эмас”

Аҳолини объектив ижтимоий қонун ва қонуниятлар асосида ривожланиб боришида, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий формациялар даврида аҳоли ривожланишини бошқарадиган ўзига хос ижтимоий-иқтисодий қонун ва қонуниятларнинг ҳаракат қилиши кузатилади. Жамиятнинг ривожланиш босқичларида, уларнинг ҳар бирига хос ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатлари амал қилади. Ўз навбатида уларнинг турли даврларда ва мамлакатларда аҳолининг табиий ва миграцион ҳаракатини назорат қилиш, тартибга солишни кўзда тутадиган «демографик сиёсат» юргизишни тақозо этади.

Шунинг учун аҳоли географияси демография ўрганадиган ва аҳолига таълуқли бўлган демографик статистика томонидан тўпланадиган маълумотлардан кенг фойдаланади. Демография ҳам ўз навбатида ўрганилаётган демографик жараён ва кўрсаткичлардаги географик фарқлар ва бу фарқларнинг сабабларига қизиқади. Шундай қилиб, аҳоли географияси билан демография ўртасида биргаликда ҳал қилиниши керак бўлган бир қатор муаммолар вужудга келадигани (аҳоли ривожланишининг қонуниятлари, концепсиялари, уларни башоратлаш, аҳоли сиёсатлари), буларни фақатгина аҳоли географияси ва демография асослари фани ҳал қилади.

Турли даврларда майдонга келган демографик концепсиялар, аҳолини алоҳида ижтимоий сиёсий манфаатлари йўлида яратилганлиги билан характерланади. Меркантилизм, малтусчилик, ҳозирги замон малтусчилари (неомалтусчилик) каби демографик концепсия ва назариялар шулар жумласидандир. Ҳозирги давр жаҳон демографик муҳити ва муаммолари ҳам узлуксиз равишда демографик сиёсатда акс етиши лозим.

Маълумки, демографик жараёнлар тарихи инсоният тарихи каби қадимий бўлиб, 19-20 асрлар давомида анча фаол тус олди. “19 асрда 50 млн. Европалик бошқа қитъаларга кўчишди. Кўчишларининг асосий сабаби, яшаётган жойларида ерларнинг етишмовчилиги ва кўчиб борган жойларида эса ерларнинг арзон баҳоларга сотилишидир. Кўчиб борган муҳожирларнинг кўпчилиги қишлоқ жойларида ўрнашдилар. 19 асрнинг охири 20 асрнинг бошларида эса миграция

оқими йирик саноатлашган шаҳарларга қаратилди”. Миграция жараёнларини ўрганиш эса узоқ ўттиз йиллик танаффусдан сўнг, 50 йилларда бошланган бўлиб, бу даврда Европадаги Полша, Германия, Чехия, Словакия мамлакатлари ва Россиянинг асосан шарқий қисми аҳолиси миграцияси чуқурроқ тадқиқ этилган

Бугунги глобаллашув жараёни фаол кечаётган шароитда демографик жараёнлар хусусиятлари ўтган асрга нисбатан тубдан фарқ қилади. Яъни ишлаб чиқариш тезлиги ва аҳоли даромадлари юқори, коммуникациялар ривожланган, қулай шарт-шароитларга эга бўлган ҳудудларга меҳнат ресурсларининг интилиши билан характерланади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида режалаштирилган иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, демографик жараёнларга янгича ёндашишни тақозо этмоқда.

Маълумки, мамлакатимиз ўз мустақиллиги йўлидан барқарор ривожланишида давом этаётган бугунги кунда етиштирилаётган ва ишлаб чиқарилаётган моддий неъматлар биринчи навбатда инсон манфаати учун, яъни уни ҳимоя қилиш, муҳофаза этиш, ижтимоий-иқтисодий турмуш даражасини юксалтиришга йўналтирилган. Жумладан, демографик жараёнлар ҳам мамлакатимиз аҳолисининг ҳаётига бевосита ўзининг таъсирини кўрсатади. Шунингдек, мамлакатимиздаги демографик жараёнлар тарихи ҳам узоқ даврлар давомида Марказий Осиёдаги қолаверса, бутун Евросиёдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ бўлди. Умуман, демографик жараёнлар тадқиқоти билан 19 асрдан Октябр тўнтаришига қадар рус олимлари В.С.Порошин (1840), Ю.Э.Янсон (1880), П.Океппен (1890), Б.П.Кодомсев, А.Котелников, Г.С. Полляк, биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари оралиғида (1917-1945) Д.Бозин, А.Я.Боярский, В.К.Воблей, Н.Я.Воробев, А.И.Гозулов, Э.О.Слуцкий, Дж.Уиппл каби олимлар шуғулланишган.

Демографик жараёнлар тарихи ҳам инсоният тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. 20 аср бошларига қадар бўлган дунёнинг турли минтақаларидаги кичик урушлар даврида ҳам аҳоли қисман аралашган. Бу жараёнларни турли тадқиқот намоёндалари турлича, яъни тилшунослар тил оилаларининг шаклланиши, тарихчилар давлатларнинг пайдо бўлиши, маданият ривожланиш босқичларини тадқиқ этувчилар турли давр маданиятининг ривожланиш даври билан боғлаб ўрганадилар.

Демографик жараёнлар тараққиёти бевосита ҳудудларнинг кашф этилиши, яъни Буюк географик кашфиётлар билан боғлиқ бўлди, десак муболаға бўлмайди. Албатта, ҳамма тарихий даврларда бир қитъага мансуб аҳолининг иккинчисига кўчишига маълум сабаблар ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, 18 аср охирига

қадар Австралия маълум бўлмаган даврда Европаликлар дастлаб Америкага, кейинчалик рудали конларга ёки қимматбаҳо металлларга бой минтақаларга, Африкага боришга бойлик орттиришга интилишган. Умуман 18 аср охирига қадар бутун дунё халқларининг янги ерларни ўзлаштиришга интилиши юқори бўлди.

Шунингдек, 17-18 асрларда руслар ҳам Шимоли-шарқий Осиё бўйлаб юришда давом этди. Бу даврда испанлар ва португаллар асосан, Марказий ва Жанубий Африкани эгаллашга ҳаракат қилишди. Албатта, бу даврдаги колонияларни ташкил этиш билан боғлиқ юришларга табиий ва иқлимий омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатган, яъни иқлими яшаш учун қулай бўлган серунум, ҳосилдор ерларга эга бўлишга интилишган. Аста-секин бу жараёнлар бевосита давлатчиликнинг аралашуви, баъзи дипломатик муносабатларнинг шаклланишига сабаб ҳам бўлган. Масалан, А.Гумболдт (1799-1804) экваториал давлатлар бўйлаб саёҳатга чиқиш учун Испания ҳукуматидан махсус рухсат олган. Кейинчалик, Германияда эмигрантларни рўйхатга олиш анъанавий тус олган (1832 йилда Берлинда, 1846 йилда Гамбургда в.б.).

Демографик вазиятларни объектив баҳолаш учун 1970-1980 йиллардаги демографик инқилоб жараёнига эътибор қаратиш лозим. Демографик инқилоб назариясини дастлаб (1934 йил) А.Ландри илгари сурди ва кейинчалик бу борада тадқиқотларининг ривожланишига асос солди. Сўнгра унинг тараққиётига узок хориж олимларидан Ф.В.Ноцтейн (1953); З.Павлик (1964, 1979); В.С.Томпсон (1942), рус олимларидан А.Г.Вишневский 1973, 1976, 1982, А.Я.Кваша (1974), В.Тс.Урланис (1974), демографик тараққиётнинг замонавий концепциясининг шаклланишига ўзларининг илмий улушини қўшдилар. Бу концепцияга мувофиқ, аҳолининг қайта барпо бўлиши жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий социопсихологик ривожланиши каби мураккаб омиллар мажмуаси билан боғлиқ бўлишини ва тизимли босқичлар асосида ривожланишини асосладилар.

Шундай қилиб, А.Ландри (1934) томонидан киритилган «демографик инқилоб» тушунчаси ҳозирги пайтда аҳоли қайта барпо бўлишининг самарали ҳаракати сифатида изоҳланади. Бу ёндашув А.Г.Вишневскийнинг 1976 ҳамда 1982 йиллардаги монографияларида кэнг ёритилган бўлиб, унда аҳоли қайта барпо бўлиши 3 та асосий тарихий типга ажратилади: археотип, анъанавий ва замонавий типлар. Унга кўра, бир типдан иккинчисига ўтиш инқилобий босқич сифатида изоҳланади.

Марказий Осиёдаги демографик жараёнларнинг специфик жиҳатлари тўғрисида О.Б. Мирзаев таъкидлаганидек, «Ижтимоий демографик стереотип

келажакка қадар, ҳеч бўлмаганда жорий юз йиллик охирига қадар сақланиб қолади». Марказий Осиё республикаларидаги туб аҳолининг асосий қисмида туғилишнинг юқорилиги сақланиб қолиши кўпчилик маҳаллий олимлар томонидан эътироф этилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. “Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуглаш соҳа ривожини янги босқичга кўтариш асосий вазифамиздир” Қишлоқ хўжалик ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимидаги нутқи. “Халқ сўзи”, 2017 йил 10 декабр.
2. Зокиров Х. Х., Қўлдошева Ш. А. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш. - Карши, Насаф, 2010.
3. Зокиров Х.Х. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш. Дарслик. Сурхон Нашр-2020.
4. Зокиров Х.Х., Нормуртов О.У., ва бошқалар Почвенно-климатические условия Сурхандарии Научный журнал UNIVERSUM: химия и биология Москва 2018.
5. Х.Х.Зокиров “Сурхондарё табиати ва экологияси” ўқув қўлланма. Термиз 2021.
6. Х.Х.Зокиров. Д.А. Отамурадова “Экоиктисодий инқирозларни бартараф этишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни”. Монография “Сурхон нашр”, 2019.
7. Парпиев Ғ.Т., Қўзиёв Р.Қ. ва бошқалар “Бўз тупроқлар минтақаси суғориладиган тупроқларининг унумдорлигини яхшилашга доир тавсиялар”. ZILOL BULOQ нашриёти-2020.

